

QARAQALPAQ ESSESI TEKSTLERINDEGI SINONIMLERDIN STILLIK QOLLANILIVI

Mirzabaev Saparbek

*O'zbekstan Respublikasi Ilimlar akademiyasi Qaraqalpaqstan b'limi
Qaraqalpaq gumanitar ilmler ilim-izertlew instituti*

Annotatsiya: Bu maqolada qoraqalpoq tilidagi esse matnlarida qo'llanilgan sinonimlarning leksik-stilistik xususiyatlari haqida tadqiq etamiz. Sinonimlar funksional uslublarning hamma turlarida, xususan, publisistik uslubdagi matnlarda (esse) o'z holicha ahamiyatli bo'lgan stilistik vosita bo'lib hisoblanadi. Ular bayondagi voqea-hodiyosalarning badiiyiligin, emocional-ekspressivligin orttirishga va personajlar xarakteridagi ijobiy va salbiy jihatlarni oshib berishga, shuningdek, har xil his-tuyg'ularni aniq, ravshan yetkazishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: lingvostilistika, stil, stilistikvosita, sinonimlar, sinonim turlariva boshqalar

Аннотация: В этой статье мы исследуем лексические и стилистические свойства и особенности синонимов, используемых в эссе текстах на каракалпакском языке. Синонимы являются функциональными стилями в процессе их существования, в то время как в текстах публицистического стиля (эссе-текстах) роль стилистического правителя с основным акцентом явна. Короче говоря, синонимами были характерные качества женщины, названной обаяние, эмоционально-выразительность, красота и самоотверженность, отличительная услуга, оказанная далекому, ясновидящему воплощению сложных эмоций. Ключевые слова: лингвистика, стиль, правила стиля, синонимы, экскурсии по синонимам. и больше.

Annotation: In this article, we investigate the lexical and stylistic properties and characteristics of synonyms used in essay texts in the Karakalpak language. Synonyms are functional styles in the course of their existence, whereas in publicist style texts (esse texts) the role of a stylistic ruler with an underlying emphasis is explicit.. In short, the synonyms were the characteristic qualities of the woman called in's charm, emotional-expressiveness, beauty, and selflessness, the distinctive service rendered to the distant, clear-sighted embodiment of the complex emotions.

Keywords: linguistics, style, rules of style, synonyms, tours of synonyms... and more

Kirisiw (Introduction). Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı sózlerdi semantikalıq tárepten kórip shıqqanımda, onda mánileri bir-birine jaqın keletuǵın sózler toparı ayırıqsha orındı iyeleydi. Bunday sinonim sózler, álbette, bayan etilip atırǵan teksttiń janrlıq hám stillik talabına sáykes halda máni názikligin, emocional-

ekspressivlik boyawın ashıp beriw menen ajıralıp turadı, olardaǵı bunday qásiyetler sinonimlerdiń úlken stilistikalıq imkaniyatlardıǵa iye ekenligin kórsetedi.

Temadıǵa baylanıslı ádebiyatlar sholıwı (Literature review). Sinonimler haqqında qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov [1], E.Berdimuratov [2], M.Qálenderov [3], Sh.Abdinazimov [4], G.Qarlıbaeva [5] hám basqalar tárepinenarnawlı ilimiy izertlew jumısları alıp barıldı.

Izertlew metodologiyası (Research Methodology). Til jámiyetlik qubılıs bolǵanı ushın, ol tınımsız rawajlanıwda boladı. Tildegi hár túrli rawajlanıwları anıqlaw hám olardıǵa tiyisli baha beriw til biliminiń aldındaǵı áhmiyetli wazıypalardıń biri. Jámiyet, ilim-pán rawajlanıwı insanıyat aldına ilimniń jańa tarawların payda etedi. Sonday tarawlardıń biri – lingvistikalıq stilistika yamasa lingvostilistika bolıp tabıladı. “Bul tarawdıń tiykarǵı wazıypası belgili bir kórkem shıǵarmada mınanday til birlikleri qollanılǵan dep aytıp ketiw menen shekleniw emes, al sol biz analizleytuǵın birliklerdiń qollanıw ornı hám halatına ilimiy pikir bildiriw bolıp esaplanadı. Anıqlap aytatuǵın bolsaq, hárqanday izertlew birliginiń ne ushın, qanday maqsette qollanıw turǵanın anıqlaw arqalı kórkem shıǵarmaǵa hám dóretiwshi sheberligine tiyisli baha beriwdi maqset etip belgileydi” [6].

Til bilimindegi tiykarǵı dixotomiyalardıń biri bolǵan “til - sóylew” dixotomiyasına sáykes, sinonimlerdi tillik hám sóylew payıtında jum salatuǵın kontekstlik sinonimler dep ajıratıw lingvopoetika, sonday-aq, lingvostilistika ushın júdá áhmiyetli emes [4].

Biz de joqarıdaǵı ilimpazlardıń pikirlerin quwatlay otırıp bul jumımızda sinonimlerdiń esse tekstlerinde atqarıp turǵan stilistikalıq xızmetin, olardıń kórkem semantikalıq ottenokların anıqlawǵa hám sol arqalı essenavistlerdiń dóretiwshilik sheberligine analiz islewge qol urıp atırımız.

Analızhám nátiyjeler (Analysis and results). Sinonimler tekst quramında óziniń strukturasına, óz arasintaksislik baylanısına hám semantikasına qaray hár túrli stilistikalıq kórkem máni beriw xızmetin atqaradı. Atap aytqanda, sinonimler pikirdi konkretlestiriw, tásirlilegen arttırıw, sóylewdiń hár túrliligin támiynlep, monotonlıqtan hám qaytalawlardan saqlanıw imkaniyatın payda etedi. Olar tekst quramında lingvostilistikalıq qollanıw qásiyetlerine qaray tómendegi kórinislerde óz sáwlesin tabadı [7]:

1. Sinonimler bir gáp quramında izbe-iz qollanıw arqalı birqansha mánilik ózgesheliklerdi ańlatıw qásiyetine iye boladı. Yaǵnıy:

1.1. Bir gápte izbe-iz óz ara sanaw intonaciyası menen baylanısıp keledi de, gápte birgelkili aǵza xızmetin atqaradı, nátiyjede bayan etilip atırǵan pikirdegi halat hám háreket processiniń tákirarlanıw mánisin ańlatadı. Mısalı: *Al, ekinshi súwrettegi qus bir nárseden setem alıp, qulaǵın tutup, ushıp ketiwge yaki topılıwǵa tayar tur. Azat óziniń ruwxına, ishki sarayına hám jobalastırıp júrgen ármanlarına únles*

usınday shıǵarmalardı **kóshirip, yadlap jáne násiyatlap júretuǵın edi.** (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomenı”).

Dáslepki mısaldaǵı dıqqatqa alınǵan setem alıw hám qulaǵın tutıw degen sózlerdiń dizbegi kontekstlik sinonimlerdi payda etip kelip, súwretlenip atırǵan obyekt – qustıń tınıshsızlanıp, qáweterlenip turǵan tınımsız háreketin bayanlaw ushın qollanılıp kelgen. Keyingi mısaldaǵı ruwx, ishki sarayı hám ármanlar degen sózler úzindiniń sońında berilgen kóshiriw, yadlaw násiyatlaw degen is-háreketlerdiń toqtawsız dawam etip personajdı tolıq túrde kórkem shıǵarmalarǵa ıqlas qoyǵanın bayan etip turǵanın kóriwimizge boladı.

1.2. Sinonimlerdiń dıqqatqa alınıp atırǵan túrli ayırım kontekstlerde óz qatnaslı bolǵan túsiniktiń halatın, sırtqı pishinin, minezlerin anıq súwretlew xızmetinde atqarıp keledi. Mısalı: *...Házir olardı oqıp otırsam, kóz aldımá **ór minezli, qaytpas qara, minezi menen bilimi kún sayın ózgerip, gá tolıp, gá shaypalıp turǵan, náwqıran jigit gewdelenedi. ...Qarasaq, Xojanazar aǵa basqıshıl, sózge dilwar, naǵız jalpaq qaraqalpaq eken. Sol-sol eken, ol kisi menen ómiriniń aqırına deyin júdá stılasıqlı boldıq.*** (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomenı”). Keltirilgen mısallardaǵı **ór minezli, qaytpas qara, gá tolıp, gá shaypalıp turǵan, náwqıran, basqıshıl, sózge dilwar, naǵız jalpaq qaraqalpaq** sinonimler bir jaǵınan sırtqı kórinislerin bayanlap kelgen bolsa, ekinshiden sol sırtqı pishinge sáykes insanıylıq minez-qılıqtıń, ádetlerdiń bar ekenligin de ańlatıp kelgen.

1.3. Sinonimlerdiń intonaciya arqalı baylanısıp keliwi pikirdiń rawajlanıw, qaharmanlardıń ishki sezimlerin bórttirip, gradaciyalıq xızmet atqarıwǵa da jumsaladı. Mısalı: *Barǵan jerden qızlardıń kónlikpey qaytıp keliwi ol waqıtları biziń awıllarda **júdá ersi, júzi qarashılıq, dım uyat náirse sanalar edi...** Miynet adamdı **tárbiyalaydı, birińdi eki qıladı, shınıqtıradı, shıńlandıradı, baxıtqa jeteleydi*** (G.Dáwletova “Uzatılıw”). *Bul tartıslardıń bári **bos gáp, erteń dártke aspıytuǵın, Borodinoda jeńiletuǵının, Napaleonǵa Moskvanı **húwletip, tiri jan qaldırmaı, bosatıp beretuǵının***** ol qashshan-aq sheshilip qoyılǵan edi (Sh.Usnatdinov “Azat Berdishev fenomenı”). Birinshi mısalmızda dıqqatqa alınǵan **júdá ersi, júzi qarashılıq, dım uyat** degen sinonimlik sińarlar bir orında qatar qollanıw arqalı sóz etilip atırǵan waqıyanıń áhmiyetin, jámiyettiń qatnasın teksheme-teksheme joqarıǵa kóterip atırǵan bolsa, ekinshi mısalmızdaǵı **tárbiyalaydı, birińdi eki qıladı, shınıqtıradı, shıńlandıradı, baxıtqa jeteleydi** degen sinonimlerden avtorsóz etilip atırǵan obyekt – miynet sóziniń mánisin tásirli hám kórkem formada, kótermelep, obrazlı formada beriwdi maqset etken dey alamız. Al, úshinshi mısaldaǵı **bos gáp, erteń dártke aspıytuǵın, húwletip, tiri jan qaldırmaı, bosatıp beretuǵının** sinonim sózler qatarı waqıya qatnasıwshılarınıń qanshelli nemquraylıǵın, insanıylıqtan jiraq ekenligin bildiriw ushın qollanıw shıǵarmanıń ekspressivligin arttırıwǵa xızmet etip

tur. Qollanılıp turğan hár bir sinonimlik sınıar arqalı personaj xarakterine berilip atırğan páslik shegaralarına tereñirek úñiliw imkaniyatına gúwa bolamız.

1.4. Intonaciya arqalı óz ara baylanısıp kelgen sinonimler pikirdi konkretlestiriwge, tolıq túsiniq beriwge xızmet etedi. Mısalı: ... *Moynaqtıń tariyxta belgili Marat awılına **ımrıt túsken keshki ińirde, kún qızarıp uyasına qula..ap baratırğan payıtta zordan jettik** (G.Dáwletova “Uzatılıw”). Oh, **tuwılğan jerim, altın besigim, kindik qanıw tamğan jer** – Erkindárya (M.Jumanazarova “Sağınısh”). Ol óziniń ishıp jandıırğan awır dártlerin az bolsa da **umıtıw, jeńillestiriw, tuńğıyıqqa qulap ketpew, túskinlikke túspew, berilmew, bir kún, bir saat, bir minut bolsa da ómir súriw, jasaw ushın-aq qosıqların jazdı** (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).* Dáslepki mısalımızdağı dıqqatqa alınğan sinonim sózler waqıya haqqındağı túsinigimizdi mayda detallarına shekem kóz aldımızğa keltiriwimiz ushın qatar qollanılğan bolsa, ekinshi mısalımızdağı sózler obyektke anıq hám kóterińkilik penen qatnas jasaw ushın paydalanılğanın ańlay alamız. Al, úshinshi mısalımızdağı sinonimler avtordıń oyın hám qaharmannıń ishki sezim-tuyğıların tásirli hám anıq jetkeriw ushın arnawlı halda tańlap alınğan.

2. Sinonim sózler gápte óz ara dánekerler arqalı baylanısıp ta joqarıdağı sıyaqlı hár túrli stilistikalıq mazmun ańlatıp keliwi múmkin. Bunda sinonimlerdi baylanıstırıwshı dánekerler retinde tómendegiler xızmet etedi:

2.1. Da, de biriktiriwshı dánekeriniń sinonimler menen qaytalanıp qollanılıwı arqalı baylanıladı. Bunda sinonimlik qatardağı hár bir komponentke óz aldına dıqqat awdarıladı da, olar óz ara teń mánide jumsaladı. Mısalı: *Anamnan ayırılğan gezimde “**endi qalay jasayman, jasawımnıń mánisi de, ómirimniń mazmunı da joq**” degen edim* (J.Járimbetova “Kewlimdegi gápler”).

2.2. Biriktiriwshı dánekerlerdiń eki sınıarlı sinonimlerdi baylanısıp keliwi: ... *bunday bolıwında ustazı Ózbekstanğa miyneti sińgen xudojnik, skulptor Filipp Ivanovich Grishenkonıń **girewli ornı hám salmaqlı úlesi boldı** (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).*

3. Sinonimler tekstte tolıq emes feyil hám almasıq sózler menen birge qollanılıp, pikirdi qaralaw, oğan qarsılıq bildiriw arqalı oqıwshınıń dıqqatın ulıwmalıq túsiniw kerek bolğan mazmunğa baǵdarlaw, sonı ayırıqsha bayanlaw mánisin atqarıp keledi. Mısalı: *Ekewimiz **názik emes, tolıqlawdan kelgen edik desek boladı** (G.Shamuratova “Biybizada”).*

4. Jup sinonimler de tekst quramında stillik ózgeshelik payda etiw ushın qollanılıp, olar arqalı ulıwmalastırıw, jámlew, kóplik mánileri beriledi. Mısalı: *Mına mehirge tolı júkli hayaldıń **turqı-kelbeti** kimge bolsa da óz anasınıń jaslıǵın esletip turarı anıq, solay emes pe, súyiklim?!-dep bar mehrin músinine tógip saladı* (A.Nurniyazov “Músinshi qız Dámegúl”).

5. Sinonimlarning qollanilishidagi jana bir diqqatga iltimosliq holatida, bul –bir gap quramidagi tusindirishlarning de, tusindirilishi agzalarning da oz ara sinonim bolishi. Bunday etip qollanish qaharman obrazni terehirek tusiniwge, oning bolip atirgan process qarshisidagi psixologiyaliq halatni ashup beriwge jarдем beredi: Misali: *Professor Joldas Quljanovqa da ansat bolgan joq, dañqli doktor, ataqli shupaker, kushli medik-alim bolishina qaramastan omirlik joldasi, balalarining anasina jarдем berip, omirin saqlap qala almadı (A.Nurniyazov “Musinshi qiz Damegul”).*

Juwmaq ham usunlar (Conclusion/Recommendations). Solay etip, esse tekstlerinde sinonimlarning izbe-iz qollanilishi ozine tan manilik xasiyetlerge iye bolip, ham semantikalik, ham stilistikalik funkciya atqarip keledi. Olar pikirding, soylewding ekspressivligin arttirish, emotsional mani tiregin quraw, soylewge koterinkilik, sin pikirlew siyaqli paradimlardi jamlep, stillik mani boyawlarin sawlelendiredi. Juwmaqlap aytqanda, tekstlerde sinonimlerden paydalanishding ameliy ahmiyeti ayriqsha bolip, en awele tilimizding qay darejede bay ekenligining, rawajlanganligining dalili bolsa, ekinshiden, doretishler sheberligin, soz tañlaw ozgesheliklerin korsetishli faktor bolip tabiladi. Sonliqtan da, sozlarning semantika-stilistikalik turlerine tiyisli izertlew jumislarin ele de tereñlestirish kerek degen pikirdemiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1973.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Тошкент: Ешлар нашриёт уйи, 2020.
5. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017.
6. Сыздыкова Р. Сөз қүдирети. Көп томдық шығармалар жыйнағы. – Алматы, 2014.
7. Raximova M. Ózbek tilida esse matnlarining lingvostilistik va lingvokulturologik tadqiqi // Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertaciyasi. – Samarqand, 2022.